

OSMANLI ŐEHRI VE BURSA PROTOTİPI ÜZERİNE BİR BAKIŞ DENEMESİ

Fatih AMAN *

Öz:

Şehirlerdeki üç temel unsuru (ekolojik çevre, fiziki yapılanma ve nüfus) göz ardı etmeden “Osmanlı Şehri” ve “Bursa prototipini” genel olarak ele alıp İslam sosyolojisi alanına katkı yapmak bu makalenin asıl amacıdır. Bu anlamda ilk başlıkta genel olarak Osmanlı Şehri üzerine bilgi verilecektir. İkinci başlıktaysa Bursa'nın neden Osmanlı Şehirlerinin prototipi olduğu anlatılacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki tarihsel olarak dönemler halinde İslam Şehirciliğinin aşamalarını irdelemek, Bursa'da kültürel, gündelik, ekonomik, dini ve ilmi hayatı süreç merkezli ele almak, etnik ve dini yapıyı ayrıntılarıyla incelemek çalışmanın sınırlılıklarını aşmaktadır. Bu makale sosyolojik olarak literatür çalışması düzleminde tarafımızdan yapılmış bir bakış denemesidir.

Anahtar Kelimeler: Şehir, İslam Şehri, Osmanlı Şehri, Bursa.

A Perspective Experiment on the Ottoman City and Bursa Prototype

Abstract:

It is the main purpose of this article to make a contribution to the field of Islamic sociology by taking the "Ottoman city" and "Bursa prototype" in general without ignoring the three basic elements in the cities (ecological environment, physical structure and population). In this meaning, information on the Ottoman city will be given in the first chapter. The second

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, f.aman@sinop.edu.tr

title will explain why Bursa is the prototype of the Ottoman cities. However, it should be pointed out that examining the stages of Islamic urbanism in historical periods, addressing the cultural, daily, economic, religious and scientific life process centered in Bursa and examining ethnicity and religion in detail overcomes the limitations of the study. This article is a sociological review made by us on the level of literature study.

Keywords: City, İslamic city, Ottoman city, Bursa

Giriş

Şehir¹ kurmak, insanın dünya üzerinde başardığı büyük erdemlerden biridir. Doğuda *El-Medinetü'l-Fâzıla* (Erdemli şehir) eseriyle Farâbî, Batıdaysa *Devlet* adlı eseriyle Platon'dan itibaren şehre vurgu yapan eserler kaleme alınmış, İbn Haldun toplumları bedevi (köylü) ve hadari (şehirli) diye ikiye ayırmıştır (İbn Haldun, 2013: I, 323). Bu bağlamda şehir, çeşitli açılardan üzerinde durulan disiplinler arası bir konuma yerleşmiş (Duru & Alkan, 2002: 10); dini, coğrafi, iktisadi, siyasi ve sosyolojik şehir yaklaşımları ortaya çıkmıştır (Şahin, 2013: 3). Dolayısıyla her bilim dalı kendi şehir tanımını yapmıştır (Rüstem Erkan, 2010: 15). Örneğin Fustel de Coulanges'in şehre bakışı din eksenlidir (Fustel de Coulanges, 2009). Marx'ın şehir analizi kır-kent diyalektiği şeklindeyken (Çınar, 2013: 163), Pirenne'in şehir yaklaşımı pür iktisat merkezlidir (Pirenne, 2014; Holton, 1999: 34). David Harvey ise coğrafya düzleminde şehri konu edinmiştir (Harvey, 2003). Bireylere ek olarak şehri sosyolojiyi de içeren “doğal bir süreç” olarak okuyan Chicago Okulu gibi, konuya bir ekol çerçevesinde de yaklaşmıştır (Abbot, 1997). Bu durum sebebiyle şehrin nihai tanımı yoktur. Sonuçta şehri tanımlamaktan ziyade tanıtmaya ön plana çıkarak tüm şehirler için alt unsurları da içeren ortak noktalar belirlenmiştir. Bu noktalar ekolojik çevre, fiziki yapılanma ve nüfustur (Açıkgöz, 2011: 77).

Şehirlerdeki üç ortak unsuru göz ardı etmeden “Osmanlı şehri” ve “Bursa prototipini” genel olarak ele alıp İslam sosyolojisi alanına katkı yapmak bu makale-

¹ Şehir yerine kent kavramı da kullanılmaktadır (Bal, 2015: 29). Ancak biz makalemizde şehir kavramını kullanacağız.

lenin asıl amacıdır. Bu anlamda ilk başlıkta genel olarak Osmanlı şehri üzerine bilgi verilecektir. İkinci başlıktaysa Bursa'nın neden Osmanlı şehirlerinin maddi – manevi prototipi olduğu anlatılacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki tarihsel olarak dönemler halinde İslam şehirciliğinin aşamalarını irdelemek, Bursa'da kültürel, gündelik, ekonomik, dini ve ilmi hayatı süreç merkezli ele almak, etnik ve dini yapıyı ayrıntılarıyla incelemek çalışmanın sınırlılıklarını aşmaktadır. Bu konular hakkında tarih dalında yeterince çalışma yapılmıştır. Burada yapılmak istenen şey konuyu ayrıntılı olarak analiz etmek değil, şehir prototipi yaklaşımına uygun olarak, yapılan çalışmalar sonucu oluşan görüntü üzerinden kendi bakışımızı ortaya koymaktır. Zira prototip demek ortaya çıkmış ve şekillenmiş olan demektir. Şekli belli olanı yeniden tarihsel süreçle anlatıp ortaya koymak makale sınırlarını aşmanın yanı sıra tekrara düşmekten öte de bir anlam ifade etmeyecektir. Dolayısıyla tüm bunların sonucunda toparlayacak olursak bu makale sosyolojik olarak literatür çalışması düzleminde bizim tarafımızdan yapılmış bir bakış denemesidir. Doğaldır ki Osmanlı dönemi Bursa şehrine prototip anlamında farklı şekilde bakmış, bakan veya bakacak kişiler de vardır.

Osmanlı Şehri

Şehri, sosyolojik ve tarihi anlamda prototip olarak ele almanın başlangıcı şüphesiz Max Weber'in *The City (şehir)* adlı çalışmasıdır (Weber, 2012). Oryantalistik şehir yazımının klasik örneği olan eserinde Weber, Batının eşsiz (unique) olduğu teziyle şehirleri genel kategorilere ayırır: Doğu şehri (oriental) ve Batı şehri (occidental). Batı şehirlerini (Antik Yunan ve Ortaçağ Avrupa şehirleri) sermaye, pazar, üretim ve özerk hukuk anlamında sürekli, hareketli ve canlı şekilde betimleyen Weber, doğu şehirlerini (Hint, Çin ve İslam şehirleri) bu özelliklerden yoksun olmaları sebebiyle donuk ve kapalı olarak sunumlar. Böylece onun olumsuz örnek (negative case) şeması, tezini ispatlamak için sık sık yaptığı karşılaştırmalarıyla doğu şehirlerini içerir. Tüm bunları yapmasının ana sebebiyse Batı'nın tek başına, kimseye ihtiyacı olmadan var ve kendine yeterli olduğunu ortaya koymaktır (Tuna, 1987: 30-31).

Konumuz anlamında yukarıdaki genel tablo, çoğu araştırmacı tarafından kabul edilen “İslam şehri” kavramı için de geçerlidir (Can, 1995: 29). Bu bağlamda Weber, İslam’ın tarihsel sürecini ve İslam coğrafyasının genişliğini bilinçli olarak görmezden gelerek sadece belli şehirleri büyük genellemelerle prototip şeklinde ele almıştır. İslam medeniyet havzasındaki şehirlerin çeşitliliğini görmemiş ve İslam şehirlerini Hint ve Çin şehirleri kadar sistematize etmemiştir. Onun, İslam coğrafyasını Arap coğrafyasına indirgemesi de açıkça bilgi eksikliğinin göstergesidir. Osmanlı’ya yer vermemesi, Osmanlı şehirlerinin kendi genellemeci teorisini bozacak yapıda olmaları sebebiyledir. Örneğin Weber’in, Doğu şehrinin olumsuz özelliği olarak saydığı pazardan ve üretimden yoksunluk, hareketsizlik ve donukluk bu makalenin konusu olan Bursa için söz konusu değildir. Henüz Orhan Gazi döneminde şehri ziyaret eden İbn Batuta, Bursa’yı “geniş caddeli, hareketli ve büyük çarşılı” olarak betimlemiştir (İbn Batuta, 2010: I, 428). Bursa, 16. yüzyılda uluslararası ipek başkenti konumuna yükselmiştir (Lowry, 2004: 84). Bundan dolayı Weber’in İslam ve şehirle ilgili görüşlerine “oryantalistik bakış açısının genellemelerine ve indirgemelerine bir örnek” olarak bakılmalıdır. Ayrıca bilgi eksikliği, önyargılar ve Weber etkisiyle Batılı şehir tarihçilerinin de Osmanlı şehrini “pek düzenlenmemiş bir karışık işleyiş” olarak resmettiklerini belirtmek gerekir (Cansever, 2010a: 90). Peki, bu noktada şehirlerin ortak yönlerini anlama ve karşılaştırma adına Osmanlı’da mimari ve şehircilik özellikleri nelerdi? Soruya verilebilecek cevap günümüze kadar yapılan çalışmalar neticesinde genel çizgileriyle bellidir.

Mimari anlamda İslam mimarisinin tevhit, doğallık, sükûnet, tevazu ve tezyin özellikleri Osmanlı şehrine yansımıştır (Cansever, 2010b: 33). Tüm bu özellikler Batı mimari ve şehirciliğinden kökten bir ayrışmayı betimlemektedir. Zira İslam mimarisinin sükûnet içinde hareket konseptinin mütevâzi ve tezyini karakterine karşın Batı ve Hristiyan mimarisi mütehakkim, kasvetli, yapmacık, gösterişçi, dramatik, huzursuz ve bireyi pasifize eden üslup özellikleriyle belirginleşir (Cansever, 1997: 34-37). Aralarındaki karşılaştırmaya verilebilecek muhtemelen en çarpıcı örnek Kurtuba Ulu Camii’dir. Endülüs Emevi Devleti döneminde tarihin en ay-

dınlık, büyük ve ahenkli mekânlarından biri olan bu şaheserin, işgal sonrası geniş ve renkli pencereleri kapatılarak karanlığa mahkûm edilmesi, Batı mimarisindeki ışığa ve tezyiniliğe tahammülsüzlüğün göstergesi olmanın yanı sıra iki ayrı zihniyet ve medeniyet bilincinin de bir yansımasıdır.

Şehircilik anlamında da Osmanlı'nın temel şehircilik özelliklerini belirleyen İslam'dır. Bu bağlamda Osmanlı şehir zihniyetinde mülk Allah'ındır. Şahıslar bu mülkü ancak hüsn-ü muhafaza etmek ve dünyayı güzelleştirmek için kullanabilirler. Şehir toprağı rant için kullanılamaz. Devlet bazında rantın önüne geçmek için çok katlı ev yapımına müsaade edilmemiştir. Evler çoğunlukla 1-2 katlıdır, bahçelidir ve topoğrafya (yer şekilleri) ile uyumludur. Fazla kata izin verilmediğinden bireylerin amacı yaşadıkları mekânları güzelleştirmek olmuştur. Ayrıca camiiler etrafında oluşan çok merkezli yapılanma Osmanlı şehrinin bariz vasfıydı (Can, 1995). Açık bütünlük anlayışıyla dizayn edilen şehirler, ekleme ve çıkarmaya izin veriyordu (Cansever, 2010a: 85). Bu özelliklerinin yanında özellikle bina yapımında (kerpiç, ahşap, taş... gibi) mahalli çözüm farklılıkları geliştirilmişti. Konuyla ilgili belki de en bariz ayırım, devlete ait ve dini binaların kalıcı malzemeye (taş ve mermer), evlerin ise geçici malzemeye (kerpiç ve ahşap) yapılmış olmasıdır. Osmanlı devlet ve dini binalarının günümüze kadar gelip evlerinin gelememiş olmasının sebebi budur. Ayrıca şehir merkezindeki yapıların tamamına yakını vakıflara aitti. Bu sebeple şehrin çarşı ve ticaretinden gelen artı değer, vakıflar aracılığıyla tekrar şehre dönüyordu. Vakıf sistemine ek olarak Osmanlı mahalle teşkilatının da toplumun sağlıklı etkileşimindeki önemi vurgulanmalıdır. Öyle ki sömürgecilerin, işgal ettikleri Osmanlı beldelerinde, etkisinin büyüklüğü sebebiyle her zaman ilk olarak Osmanlı mahalle teşkilatını lağvettikleri bilinmektedir. Tüm bu unsurları bir araya getirdiğimizde denilebilir ki Osmanlı şehri katılım, sürdürülebilirlik ve adalet prensiplerini bünyelerinde barındıran, tüm zamanların tabiatla bir arada mükemmel etkileşimi başarmış zirve örnekleriydi (Cansever, 2016: 385).

Osmanlı şehirlerinin üstünlükleri kendi dönemlerindeki nüfuslarının dünya şehirleri ile karşılaştırılmasıyla da takip edilebilir. Mesela fetihten önce nüfusu 40

bin olan İstanbul, Kanuni döneminde 500 bini aşarak Avrupa'nın ve dünyanın en büyük şehri haline gelmiştir (İnalçık & Arı, 2005: III, 6; Frank, 2010: 102).

Bursa Prototipi

Şehri bir prototip olarak ele almak, daha önce belirttiğimiz gibi Weber ile başlar. Konumuz bağlamında şehir kültürünün Osmanlı'daki prototipi şüphesiz Bursa'dır. "Bursa dört sultan döneminde gelişerek oluşan şehir kültürüyle sadece bir devletin başkenti değil aynı zamanda yeni coğrafyalarda, benzerleri tekrar tekrar üretilecek bir şehir prototipi olmuştur" (Davutoğlu, 2016: 114). Edirne, Üsküp, Filibe ve Saraybosna, Balkanlara aktarılan Bursa şehir prototipinin en bariz örnekleridir. Bu şehirlerin günümüzde dahi birbirlerine benzemelerinin sebebi budur. Ve nihayet olgunlaşan Bursa şehir prototipi, İstanbul'da kemale ermiştir denilebilir.

Osmanlı şehrinin tüm özelliklerini taşıyan Bursa'nın, fethedildiğinde Hisar bölgesine sıkışmış küçük bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmek zor değildir (Maydaer, 2009: 10; Kandes, 2008: 65). Bursa, Osmanlı döneminde 30 bin ile 100 bin sınırları arasında gidip gelmiştir. 1530 yılında nüfus 30 bin iken 1700 yılına gelindiğinde 40 bin kişilik nüfusla karşılaşmaktayız (Lowry, 2004: 15-29). Nüfustaki iniş çıkışların temel sebepleri deprem, veba salgını, işgaller ve ticarettir. Örneğin 93 Harbi sonucunda oluşan göçler sebebiyle 1900'lü yılların başında şehrin nüfusu 100 bine yaklaşmıştır. 1855 depreminde 6 bin kişi hayatını kaybetmiştir (Hamlin, 1878: 248).

Nüfus ile bağlantılı olarak yerleşim konusuna baktığımızda Bursa'nın, camiiiler etrafında oluşmuş çok merkezli şehir olduğunu söyleyebiliriz. Şehir, fetihten sonra Hisar bölgesinin dışında kurulan Yeşil, Emirsultan, Yıldırım, Çekirge gibi merkezlerle yapılanmasını sürdürmüştür. Böylece Bursa, döneminin hareketli şehirlerinden biri konumuna yükselmiştir. Şu anda ise şehri belirleyen yapılanma merkezleri Osmanlı dönemindeki Bursa'ya nazaran adeta yağ lekesi konumundadır. Eski Bursa tarihi merkezinde ayakta kalıp dikkat çeken yapılar mimari eserlerdir.

Osmanlı mimarisinde yabancı zevk ve üslupların tatbik edilmediği, tamamen klasik devrin anlayışıyla inşa edilen han, camii, türbe ve ev prototipleri Bursa'da üretilerek geliştirilmiştir (Erhan, 2016: 50). Bu bağlamda Emir Hanı, Anadolu Türk mimarisindeki ilk şehir hanıdır (Tanman, 2014: 133). Selimiye'ye giden yol Bursa Orhan Gazi Camii ile başlamıştır (Yavaş, 2014: 387). Yeşil Türbe, adeta bir pantheon mantığıyla dikilmiş ve Osmanlı dünyasında camiden yüksek konuma oturtulmuş tek örnektir (Armağan, 2006: 158). Bursa ev mimarisi İstanbul'a ulaştığında yalılar oluşmuştur. Fakat Bursa, Osmanlı'nın maddi prototipinin ötesine geçmiş, uzun yıllar manevi başkent konumunu da sürdürmüştür.

Bursa'nın manevi başkentliğinin oluşumu bağlamında Horasan bölgesinden gelen, Seyit ve Yıldırım Bayezid'in damadı olan Emir Sultan, ayrı bir yere konulabilir². Onun etkisinin büyüklüğüne bir örnek olarak Osmanlılarda padişahların kılıç kuşanma geleneğini başlatmasını gösterebiliriz (Algül-Azamat, 2014: 147). Sonraki süreçte Bursa, Osmanlı'nın manevi merkezi olma konumunu uzun süre korumuştur. Öyle ki İstanbul, fetihten hemen sonra maddi başkent ilan edilmesine karşın, manevi başkent olabilmek için Aziz Mahmut Hüdayî'nin Bursa'dan gelişini beklemiştir. Bu da İstanbul'un fethinden sonra en az 100 sene daha Bursa'nın manevi başkent konumunda olduğunu gösterir. Dolayısıyla Tanpınar'ın Evliya Çelebi'ye atfen Bursa için kullandığı "ruhâniyetli bir şehir" tabiri çok yerindedir (Tanpınar, 2016: 143).

Manevi Bursa'nın çerçevesinde kalın çizgilerle bir şema çıkarttığımızda önemli örneklerle karşılaşırız. Ayrıntıya girmeden Mustafa Kara'dan özetle gidecek olursak mesela Celvetiye tarikatı Bursa'da kurulmuş, İstanbul'a taşınmıştır. Kadiriye tarikatının Eşrefiye kolu ve Halvetiye tarikatının Mısriye kolunun merkezleri Bursa olmuştur. Zeyniye tarikatının Bursa kolu o kadar meşhur olmuştur ki burada yetişen Şeyh Vefa, dönemin İstanbul entelektüellerini etrafında toplayabilmiştir. Gavsî Ahmed Dede ve Ali Behçet Efendi de Bursa'da yetişip İstanbul'da geniş muhiti olan sufilerdendir. Tüm zamanların en yaygın ve sevilen mevlidi,

² Osmanlı'nın kuruluşunda Horasan erenlerinin etkisi bilinmektedir (Barkan, 1942: 279-304).

Emir Sultan'ın halifesi Süleyman Çelebi tarafından yazılmıştır. Osmanlı eğitim sistemini Davud-ı Kayseri ile dizayn eden Molla Fenârî, Hüdayî'nin şeyhi Üftâde, tasavvufi tefsir denilince ilk akla gelen “Ruhu'l-Beyan” adlı eserin yazarı İsmail Hakkı Bursevî, bu şehrin manevi meyveleridir (Kara, 2001). Osmanlı döneminde Bursa, Ebû Bekir Çelebi'nin ifadesiyle velilerin kalesidir (Burc-ı Evliya) (Kara, 2001: 145). Bu ifade çok doğrudur zira Osmanlı'nın yıkılmakta olduğu 1900'lü yılların başında bile şehir merkezinde çeşitli tarikatlara ait yaklaşık 40 dergâhın olduğu bilinmektedir (Şemseddin, 1997). Ayrıca manevi Bursa “200 camili dindar şehir” olarak tanımlanıyordu (Rochebrune, 2007: 15). Günümüzde de Emir Sultan, Ulucami gibi yapılar hâlâ şehrin fiziki anlamda merkezleri olmayı sürdürmektedirler.

Şehirlerin ortak özellikleri olan ekolojik çevre, fiziki yapılanma ve nüfus bağlamında Osmanlı döneminde Bursa, prototip olarak Osmanlı şehirlerinin ilk özgün örneğidir. Ünlü mimar Ernst Diez'in, Bursa'yı, karşılaştırdığı hiçbir İslam şehrine benzetememiş olmasının sebebi onun bu özgünlüğüdür (Darkot ve dğr., 1985: II, 806-819). Şehir ekolojik anlamda bir bahçe şehir olduğundan dönemin ünlü isimleri Bursa'yı cennet şeklinde tarif etmekten çekinmemişlerdir. Lâmiî Çelebi için gök kubbe altında onun gibi bir şehir yoktur (Lâmiî Çelebi, 2011: 13). Âşık Çelebi'ye göre Bursa yeryüzünün kalbidir (Armağan, 2006: 7). Güzelliği sebebiyle Mimar Sinan Bursa'ya dokunmaya kıyamamış ve şehirde hiçbir eser yapmamıştır. 1855 depremini duyduğunda Keçecizade Fuat Paşa'nın “eyvah, Osmanlı'nın dibacesi (önsöz) zayı oldu” sözü meşhurdur. Osmanlı dönemindeki Bursa'yı ifade eden Batılı zirve örnek ise, belki de, bir turist olan Zinaida Chischine'nin 1880'li yıllarda, şehirde kaldığı otelin defterine yazdığı şu cümle olabilir: “Bursa'yı gördükten sonra başka bir şehirde yaşayabilmenin sırrı, Bursa'yı unutmaktır” (Yaşayanlar, 2013: 71).

Sonuç

Osmanlı şehirleri, İslam şehirleri içinde birçok yönden zirveyi ifade eden örneklerdi. Bosna'dan Yemen'e belirli ortak özelliklerle temayüz eden, belirli özel-

likleriyle de yerelliği yansıtan bu şehirler, Weber'in Batı şehrinin çok ötesinde olmakla beraber aynı zamanda onun şehir teorisinin yıkıcı unsurlarıydılar. Weber'in bu şehirleri görmezlikten gelmesinin sebebinin bu olduğunu tekraren belirtmek gerekir. Bursa ise prototip olarak Osmanlı şehirlerinin kökenini oluşturuyordu.

Şehrin fiziki yapılanmasının Osmanlı'daki ilk teşkilat ve mimari prototipleri Bursa'da üretilmiştir. Nüfusun alt unsurları olan kültür ve zihniyet, Bursa insanında Osmanlı yansımasını oluşturmuştur. Şehri manevi prototip olarak da ele almamızın asıl sebebi budur. Osmanlı şehirleri, Medine'den yola çıkan İslam şehir bilincinin Horasan'da billurlaşarak Anadolu'ya yürüdüğü, bir medeniyetin özgün örnekleridir. Bursa ise bu örneklerin ilk prototipi olarak ayrı bir yerde konumlanmayı hak etmektedir.

Kaynakça

- Abbot, A. (1997). "Of Time and Space: Contemporary Relevance of The Chicago School", *Social Forces*, (75), 4.
- Açıkgöz, Ö. (2011). "Şehir, Şehir Toplumu ve Şehir Sosyolojisi", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sy. 35.
- Algül, H. & Azamat, N. (2014). "Emirsultan", *DİA*, İstanbul: İSAM Yayınları, (11), 147.
- Armağan, M. (2006). *Osmanlı'yı Kuran Şehir: Bursa'ya Şehrengiz*, İstanbul: Timaş Yay.
- B. Darkot ve diğerleri. (1985). "Bursa", *İA*, İstanbul: MEB Yayınları, (2), 806-819.
- Bal, H. (2015). *Kent Sosyolojisi*, Bursa: Sentez Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1942). "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, sy. 2.
- Can, Y. (1995). *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara: TDV Yayınları.
- Cansever, T. (2010a). *Osmanlı Şehri*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, (1997). *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul: İz Yayınları.
- Cansever, (2010b). *Mimar Sinan*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Cansever, (2016). *Kubbeyi Yere Koymamak*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Coulanges, F. (2009). *La Cite Antique*, NY: Cambridge University Press.
- Çınar, A. (2013). *Modernizm, Kent ve Toplum*, Bursa: Emin Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2016). *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları.

- Duru, B. & Alkan, A. (2002). *20. Yüzyıl Kenti*, İstanbul: İmge Yayınları.
- Erhan, M. S. (2016). *Bir Zamanlar Bursa 'ydı*, İstanbul: Sufi Kitap.
- Erkan, R. (2010). *Kentleşme ve Sosyal Değişme*, Ankara: Bilimadamı Yayınları.
- Frank, A. G. (2010). *Yeniden Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi*, Çev: Kamil Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi.
- Hamlin, C. (1878). *Among the Turks*, London.
- Harvey, D. (2003). *Sosyal Adalet ve Şehir*, Çev: Mehmet Morali, İstanbul: Metis Yayınları.
- Holton, R. J. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev: Ruşen Keleş, İstanbul: İmge Yay.
- İbn Batuta. (2010). *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı-Kredi Yay.
- İbn Haldun, (2013). *Mukaddime*, Çeviren: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalcık, H. & Arı, B. (2005). “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul, sy. 3.
- Kandes, V. (2008). *Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Bursa*, Çev: İbrahim Kelağa Ahmet, Bursa: Gaye Yayınları.
- Kara, M. (2001). *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, İstanbul: Sır Yayınları.
- Lâmîi Çelebi. (2011). *Bursa Şehrengizi*, Sadeleştiren: Mustafa İsen & Hamit Bilen, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Maydaer, S. (2009). *Hisar: Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt*, Bursa: Emin Yay.
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri*, Çev: Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rochebrune, A. De. (2007). *Dilber Kethy'nin Bursa ve İstanbul Hatıratı*, Haz: İlhami Yurdakul, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şahin, Y. (2013). *Kentleşme Politikası*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Şemseddin, M. (1997). *Bursa Dergâhları (Yadigar-ı Şemsi I-II)*, Hazırlayan: Mustafa kara & Kadir Atlansoy, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanman, M. B. (2014). “Emir Hanı”, *DİA*, İstanbul: İSAM Yayınları, (11), 133.
- Tanpınar, A. H. (2016). *Beş Şehir*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tuna, K. (1987). *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Weber, M. (2012). *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çev: Musa Ceylan, İstanbul: Yarın Yay.
- Yaşayanlar, İ. (2013). *Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri*, Bursa: Özsan Matbaası.
- Yavaş, D. (2014). “Orhan Gazi Külliyesi”, *DİA*, İstanbul: İSAM Yayınları, (33), 387.